

Богдан Паска

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ТАЄМНІ ОБШУКИ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

Весь комплекс методів боротьби Комітету державної безпеки (КДБ) проти українського національного руху 1950-х – 1980-х рр., можна поділити на дві групи: слідчі (судові) та оперативні (позасудові). Вагоме місце серед оперативних методів відводилося використанню підставних агентів та служби зовнішнього спостереження (служба «НН» (від рос. «наружное наблюдение»). Завданням останньої були здійснення негласного стеження за діями дисидентів під час їх перебування на вулиці, у транспорті чи в громадських місцях. Оперативні співробітники та працівники служби «НН» у своїй діяльності часто використовували т. зв. оперативно-технічні засоби (ОТЗ) – сплановані дії, пов'язані з таємним застосуванням оперативної техніки. Серед них, зокрема, були такі заходи:

- захід «Д» (на жаргоні КДБ – «Дмитрий») – негласний обшук;
- захід «Т» («Татьяна») – прослуховування об'єкта спостереження через провідні та радіоканали;
- захід «У» – встановлення спецтехніки (фото- та відеоапаратури) на об'єкті;
- захід «О» («Ольга») – спостереження в приміщеннях за допомогою оптичної та відеоапаратури;
- захід «Спутник» (або «С») – використання прихованих на тілі мікрофонів;
- захід «Н-Экстра» – мікрофонний контроль за об'єктом на 6–8 годин;
- захід «М» – прослуховування міжнародних ліній не більше, ніж на 20 днів;
- захід «Е» – злам сейфів, столів валіз для виїмки чи таємного фотографування інформації;
- захід «ЕФ» – таємне фотографування задля отримання документальних компрометаційних матеріалів;
- захід «МРТ» («МТ») – перлюстрація (таємна читка) пошти та контроль об'єкта за допомогою хімічних засобів¹.

¹ Бірчак В., Довженко О., Когут А., Макаров Ю., Попович О., Ясиневич Я. Архіви КГБ для медіа: Посібник. К.: К.І.С., 2018. С. 146-147.

У результаті аналізу доповідних записок КДБ при РМ УРСР до загальносоюзного КДБ за 1970-ті рр., присвячених боротьбі проти дисидентів у рамках справи групової оперативної розробки «Блок», вдалося зафіксувати використання спецслужбою таких ОТЗ, як «Д», «Т», «О», «Спутник» та «МРТ». Їх застосування задокументовано починаючи як мінімум з кінця 1960-х рр., коли чимало київських та львівських дисидентів вже піддавалися слуховому контролю (заходу «Т») зі сторони КДБ².

Одним із найбільш поширених та важливих для КДБ оперативно-технічних засобів був негласний (таємний) обшук (захід «Д»). Такі обшуки проводилися працівниками КДБ у помешканнях дисидентів в той період, коли їх не було вдома. Метою заходу «Д», як правило, була перевірка тієї чи іншої інформації про діяльність інакодумців, пошук забороненої літератури і самвидаву. Інколи за певний проміжок часу після таємного обшуку проводилися офіційні обшуки у тих самих приміщеннях. Під час цих обшуків слідчі вилучали знайдені раніше матеріали, які в подальшому використовувалися під час судових розправ як докази антирадянської діяльності підозрюваних.

Важливу роль ОТЗ відіграли в розправі над істориком В. Морозом. Під час оперативних заходів КДБ його помешкання у м. Івано-Франківську в 1969 р. було обладнано системою прослуховування. Напередодні офіційного обшуку в справі історика у квітні 1970 р. в його квартирі було проведено негласний обшук (захід «Д»), під час якого виявлено чорнові рукописи та машинописні тексти есе «Хроніка опору» та «Серед снігів». Зрештою, ці матеріали були вилучені через декілька днів під час офіційного обшуку, що значно спростило організацію майбутніх судових репресій проти В. Мороза³.

У першій половині 1974 р. саме за допомогою заходу «Д» працівники КДБ отримали підтвердження факту зберігання київською літературознавицею Михайлиною Коцюбинською на своїй квартирі памфлетів антирадянського характеру, автором яких був письменник Бориса Антоненка-Давидовича⁴. У ході таємного обшуку за місцем роботи кочегара київського заводу «Сокіл» Ю. Смирного, який мав знайомства із дисидентами Юрієм Бадзьом, Оксаною Мешко та Б. Антоненко-Давидовичем, було виявлено, що він зберігає заборонену літературу старого дорадянського видання. Таким способом було підтверджено інформацію про наміри Ю. Смирного створити таємну

² Судовий процес Валентина Мороза: розсекречені матеріали / упор. Б. В. Паска. Брустури: Дискурсус, 2021. С. 597.

³ Там само. С. 597-599.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). ф. 16. спр. 1035. арк. 167.

громадську бібліотеку для вільного, позацензурного вивчення філософії та інших суспільних наук⁵.

У 1975 р. в розробку КДБ потрапив Олекса Ставицький – колишній науковий співробітник Інституту літератури Академії наук УРСР – який підозрювався в авторстві деяких матеріалів, розміщених у самвидавньому часописі «Український вісник». З метою створення сприятливих умов для проведення заходу «Д» в одну з кімнат його квартири, що здавалася приїжджим, було підселено двох секретних співробітників КДБ. У результаті таємного обшуку було знайдено та відфотографовано заборонену літературу й рукописи О. Ставицького, його особистий щоденник із записами про політв'язня Івана Світличного та інших об'єктів справи «Блок»⁶.

Таємний обшук було досить успішно використано працівниками КДБ з метою виявлення редакції відновленого в 1974 р. журналу «Український вісник» (№ 7–8). У вересні 1975 р. в результаті оперативних заходів у поле зору КДБ потрапив львів'янин Роман Наконечний, заступник директора магазину «Мистецтво», який виконував функції посередника між видавцями часопису Олесем Шевченком (м. Київ) та Степаном Хмарою (м. Червоноград Львівської обл.). У результаті проведеного на його квартирі заходу «Д» було знайдено трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», 30 відкриток із рукописними текстами антирадянського змісту і непроявлену фотоплівку. Після проявки цієї плівки у лабораторії львівського управління КДБ виявилось, що на ній зафіксовано машинописний текст № 9 «Українського вісника». Очевидно, плівка призначалася для передачі за кордон, подальшого опублікування й поширення нового номера журналу. Задля недопущення такого розвитку подій працівники КДБ таємно замінили вказану фотоплівку іншою, спеціально виготовленою в лабораторії. Нова плівка зовні була повністю ідентична до вилученої, проте фотографії з неї було неможливо проявити (було імітовано ознаки несправності фотоапарата)⁷. Таким чином, у результаті використання таємного обшуку черговий номер «Українського вісника» так і не побачив світ та зберігся тільки в оперативній документації КДБ.

Часто захід «Д» використовувався в комплексі з роботою агентури. Зокрема, наприкінці 1975 р. агентка КДБ «Зигмунд», яка працювала із львівськими дисидентками Любомирою Попадюк та Атеною Пашко, отримала інформацію про те, що вони мають у своєму розпорядженні значну кількість самвидавних документів і планують їх передачу за кордон. Судячи із доносу

⁵ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 57-58.

⁶ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 61.

⁷ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 65-66.

«Зигмунд», ці матеріали зберігались у кульках із крупою на квартирі їх спільної знайомої Марії Гель, дружини політв'язня Івана Геля. Під час таємного обшуку в засипаних крупою целофанових пакетах дійсно було виявлено 12 рукописних документів, виготовлених політв'язнями Данилом Шумуком, Василем Романюком, Михайлом Осадчим, Богданом Ребриком, Святославом Караванським, Іваном Гелем та ін. У січні 1976 р. ці рукописи М. Гель привезла в Москву і передала місцевій правозахисниці Людмилі Алексєєвій. Оскільки більшість вказаних матеріалів вже раніше було опубліковано за кордоном, керівництво КДБ дало вказівку не перешкоджати їх передачі з метою закріплення позицій агентури у середовищі дисидентів⁸.

Окремі учасники українського дисидентського руху (Ю. Бадзьо, Д. Чередниченко, О. Мешко, О. Шевченко, В. Шевченко, брати Михайло і Богдан Горині, С. Хмара та ін.) знали про можливість використання працівниками КДБ проти них оперативно-технічних засобів, що теж створювало труднощі для роботи спецслужби. Зокрема, Ю. Бадзьо залишав у себе на квартирі до 10 спеціальних міток, які дозволяли йому зафіксувати сліди ймовірного таємного обшуку⁹. Чимало дисидентів спеціально не зберігали вдома чи на роботі заборонену літературу, щоб усунути можливість її виявлення під час такого обшуку. Так, у першій половині 1976 р. під час проведення заходу »Д» на квартирі О. Мешко в Києві працівникам КДБ не вдалося виявити рукопис її об'ємної праці правозахисного характеру¹⁰. Журналіст Віталій Шевченко у липні 1976 р., зауваживши підозріле стеження на його будинком, зумів за декілька днів до проведення в його помешканні негласного обшуку переховати наявні там матеріали самвидаву, в такий спосіб уникнувши можливого арешту та судового переслідування¹¹. Пізніше В. Шевченко так згадував ці події: «Перший обшук у мене провели таємний, 1976 року, бо їм надходили дані, що секретер у мене утрамбований самвидавом... Я зауважив, що слідкують за членами моєї сім'ї... Раз так, то я згріб всі ті найнебезпечніші для мене речі... взяв у рюкзак і виніс»¹². Чимало дисидентів здогадувалися про прослуховування своїх квартир і намагалися проводити зустрічі з однодумцями та спілкуватися на «заборонені» теми поза їх межами. Для вирішення цієї проблеми кадебістам рекомендувалося приділяти особливу увагу т. зв. «оперативно-технічній розвідці», за допомогою

⁸ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1054. арк. 115–116.

⁹ Там само. арк. 110.

¹⁰ Там само. арк. 114.

¹¹ Там само. арк. 116–117.

¹² Інтерв'ю з Віталієм Шевченком. Запис 21.10.1998, м. Київ, інтерв'юер Овсієнко В. В. URL: <http://museum.khpg.org/1194898688>.

якої слід було вирішувати питання додаткового маскуванню техніки, визначати способи її установки та вилучення¹³.

Отже, таємні обшуки (захід «Т») були одним із найбільш поширених методів отримання працівниками КДБ оперативної інформації про учасників українського дисидентського руху. Вони проводилися в помешканнях інакодумців у період їх відсутності вдома та були спрямовані в першу чергу на виявлення переховуваної ними самвидавної літератури. Часто таємні обшуки використовувалися в комплексі із роботою агентури КДБ. Однією з найбільш успішних спецоперацій КДБ із використанням заходу «Т» було таємне вилучення фотоплівки із № 9 самвидавного журналу «Український вісник» у вересні 1975 р. та недопущення його передачі за кордон. Дисиденти знали про можливість використання проти них радянськими спецслужбами таємних обшуків та використовували для запобігання методи конспірації.

Паска Богдан. Таємні обшуки як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів. У статті розглядається використання працівниками КДБ таємних обшуків під час оперативної роботи проти українського дисидентського руху наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. Аналізуються конкретні приклади використання таємних обшуків для диверсій проти інакодумців та спроби останніх протидіяти радянській спецслужбі шляхом використання конспірації.

Ключові слова: таємні обшуки, український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), журнал «Український вісник».

Paska Bohdan. Secret searches as a method of the KGB's struggle against Ukrainian dissidents. The article examines the use of secret searches by KGB employees during operational work against the Ukrainian dissident movement in the late 1960s and 1970s. Specific examples of the use of secret searches for sabotage against dissidents and the latter's attempts to oppose the Soviet special services using conspiracy are analyzed.

Keywords: secret searches, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, State Security Committee (KGB), magazine «Ukrainian Herald».

¹³ Оловяников Я., Золототрубов В., Нерушенко В., Чернов В. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов: учебный материал. Москва, 1974. С. 117.